

Таміла Лахач

Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, м. Полтава, Україна

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ ТА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМИН ЦЕРКВИ І ДЕРЖАВИ 1920-х років

У пропонованій статті піднімається питання про існування негативних тенденцій в сучасному українському суспільстві, причини яких вбачаються не в останніх роках розвитку країни й новітній ідеології суспільства, а в площині 1920-х років.

У національно-відроджувальному процесі України актуалізація ролі релігії є закономірним явищем. Фундаментальні системи смислоутворення – релігії і ідеології – набувають нових рис, які постійно змінюються. Проте ідеологізація суспільства відбувається часто не з релігійної свідомості, а з подачі владної позиції політичних структур. Оскільки кожен окремих індивід здебільшого залежить від державних інституцій і його світогляд формується саме під їх впливом, а не церковної релігії.

Однобічність сприйняття інформації стає на заваді створення комплексних світоглядних рівнів культурної свідомості мас. Але не слід вважати, що це є проблема сучасності. На думку авторки, сумний досвід радянської епохи дається взнаки й сьогодні і дещо пояснює – як пріоритетні позиції держави, так і загальні кризові явища українського суспільства: недостатній моральний розвиток людини й становлення її духовності, егоцентризм й зневага до віровчення, незбереження родинної єдності й сімейних традицій поколінь тощо. Причини цього слід шукати не в останніх роках розвитку країни, а в площині 1920-х років. Саме тоді взаємовідносини церкви та держави почали будуватися в рамках протистояння, що мало для громадянського суспільства ряд руйнівних факторів і сприяло формуванню ідеології щодо нового типу особистості.

Викликає здивування той факт, що серед більшості вітчизняних публікацій практично відсутні роботи історично-теоретичного і узагальнюючого характеру. Соціологами, політологами, психологами дана тема досліджується досить ґрунтовно. А от в історичному ракурсі вченими реалізовано невелику частину можливостей для дослідження розвитку негативних тенденцій.

В Україні даній проблемі не присвячено жодної монографії. Натомість зустрічаємо публікації в періодичних виданнях. Уваги заслуговують роботи таких дослідників, як А.І. Антонов [1], В.І. Зацепін [2], О.В. Дорохіна [3] та ін. Так, А.І. Антонов визначає негативний вплив держави з 1917 року на інститут сім'ї, що й сьогодні є причиною низьких соціальних цінностей у взаєминах дітей і батьків. В.І. Зацепін описує проблеми сучасного суспільства і ролі в ньому шлюбно-сімейних відносин. О.В. Дорохіна висвітлює становлення і розвиток радянської системи у післяреволюційний період з характерними особливостями ідеологічної доктрини держави і влади, а також досліджує ідеологічний фактор впливу на розвиток інституту сім'ї та становлення нової особистості радянського типу.

У більшості праць з даної теми увага зосереджується на описовій стороні проблеми, а відтак мало уваги приділяється причинам і наслідкам цього явища. Значна частина із них була написана доволі давно. Тому **нашою метою** буде показати процес дестабілізації ролі церкви й релігії більшовиками у контексті державної регламентації шлюбно-

сімейних відносин; визначити трансформацію морально-ціннісних імперативів суспільства і свідомості дітей, що здійснювалася в межах руйнації взаєморозуміння між поколіннями для створення нового типу особистості.

Насамперед зазначимо, що сила державного впливу на світоглядні рівні осмислення життя громадян радянської України була закладена в декреті Раднаркому РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 року, а згодом – в декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 22 січня 1919 року. Якщо в дореволюційній Росії церква та держава дотримувалися принципу невтручання в приватне життя сім'ї, то позиція радянської влади з цього питання відтепер була протилежною.

Офіційні нормативні роз'яснення змісту відокремлення церкви від держави відображали прагнення законодавців конкретизувати найпоширеніші та значущі в практичному плані підстави обмеження права громадян на свободу совісті, позбавлення церкви можливості впливати на результат класової боротьби. У них подавалися вказівки про те, що: 1) кожен громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної; 2) у межах республіки заборонено видавати будь-які місцеві закони або постанови, які б утискували чи обмежували свободу совісті або встановлювали різні переваги та привілеї на підставі віросповідної приналежності громадян; 3) вільне виконання релігійних обрядів забезпечено кожному громадянину, оскільки вони не порушують громадянського ладу і не супроводжуються замахами на права інших громадян (ст. 2, 3, 5 декрету РСФРР від 23 січня 1918 року та ст. 2, 3, 5, декрету УСРР від 22 січня 1919 року) [4].

Положення декретів детальніше висвітлювала додаткова інструкція Народного Комісаріату внутрішніх справ УСРР для місцевих органів влади, які впроваджували декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У ній також йшлося про те, що різноманітні релігійні культури, як вдома, так і в церкві, допускаються безперешкодно і без особливого дозволу [5].

Проте вже в 1921 році мали місце випадки, коли за здійснення релігійних обрядів виносили сувору догану або виключали з членів партії. З кожним роком такі явища поширювалися, а в середині 20-х років ХХ століття досягли апогею. Тоді газети «Известия», «Комсомольская правда», «Рабочая Москва» та інші на своїх сторінках організували дискусії про значення громадянських обрядів у формуванні комуністичної ідеології, їх місце в радянському суспільстві і кожній пересічній сім'ї. Наприклад, у газеті «Радянське село» (1927 рік) надруковано статтю про те, що голова ради одного з сіл України, будучи членом партії, ховав свою доньку-втопленицю за релігійним обрядом. Причиною цьому стала родина, яка категорично відмовилася від нововведених громадянських поховань, а він не схотів протистояти їй. Така стаття, як і багато інших у той час, з'явилася, щоб «зайвий раз загострити увагу парторганізацій на зазначеному факті й примусити їх з цього приводу зробити відповідні організаційні висновки» [6, с. 4-12]. У дійсності це означало посилення регламентаційних методів впливу на виконання громадянської (радянської) обрядовості замість звично-сімейної (церковної).

Особливої гостроти набували дискусії про значення громадянської обрядовості на селі. У загальних доповідях окружні контрольні комісії називали причини популярності релігійних, а не громадянських обрядів на селі: «...Сам собою сільський комуніст є невірним. Але його дружина, батьки являються релігійними. Комуніст, завдячуючи своєму розвитку, не в змозі довести сім'ї, що релігія – це дурман. Для того щоб вилучити ікони з хати або не хрестити дитину, потрібно тримати зі своєю родиною бій і навчитися ставити питання так, що або ікони з будинку і нехрещення дитини, або розрив із сім'єю» [7, с. 24-25]. Подібні агітаційні заклики визначали долі українських родин і подальший характер державної регламентації шлюбно-сімейних відносин.

Поступово особисте життя, мораль і побут потрапляли під суворий контроль партійних суспільних органів. Принципи партійного життя розповсюджувалися на шлюбно-сімейні відносини й регламентували їх. Суспільне обговорення проблем розлучень, шлюбної й позашлюбної народжуваності, сексуальних зв'язків, ставлення до релігії знаходило обговорення в численних довідках, протоколах. Із довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У дізнаємося про антипартійний вчинок секретаря Братського робітничо-селянського комітету: «П'янство разом із вчителькою, супротивився зняттю її з роботи, бив свою дружину», з іншого документа – про те, що група членів комунального управління (усі члени партії) протягом декількох років вели п'янки, розбещувалися, спонукали безробітних жінок до сумісного життя, брали могорич тілом [8, с. 38].

Пріоритети віддавалися формуванню потреб на реалізацію суспільних інтересів. При цьому все сімейне підлягало критиці, а офіційна ідеологія вимагала прямої відмови від шлюбно-сімейних цінностей в ім'я революційних ідеалів і створення нової особистості радянського типу. У результаті на початку 1920-х років «обшир опіки регулювання і втручання влади став необмеженим тому, що вона проникала у всі сфери суспільних і сімейних відносин... Влада вела “облік і контроль” та регулювала всі сторони поведінки і стосунків» [9, с. 433].

У протоколах засідань перевірочних трійок з чистки партії знаходимо багато рішень антирелігійного спрямування: 1) «Слухали: Про релігійні обряди (хрещення дітей). Постановили: За здійснення релігійних обрядів – із партії виключити»; 2) «Слухали: Про релігійні обряди (з попом ховав дитину). Постановили: За здійснення релігійних обрядів – винести догану»; 3) «Слухали: Про ікони в хаті. Постановили: За ікони в хаті – винести сувору догану» [10, с. 33, 72]. Відповідно те, що раніше вважалося інтимною сферою і стосувалося кожного особисто або його сім'ї, нова революційна мораль проголошувала суспільним надбанням. «Партія має право зазирнути у сім'ю кожного із нас і проводити там свою лінію» [3, с. 82], – типово-традиційна теза в публіцистиці 1920-х років. Дестабілізацію церкви, релігійних обрядів та інституту сім'ї ідеологи радянської влади розглядали як «необхідну умову для посилення регулятивної функції держави і розширення втручання влади в усі сфери суспільного життя».

Розуміючи, що саме старше покоління акумулює традиції, обряди і звичаї, більшовики активно руйнували принцип взаєморозуміння між поколіннями. Заперечуючи традиційну повагу до батьків, закликаючи до розриву з сім'єю через неприйняття релігійних обрядів тощо, офіційна ідеологія пропагувала загострення конфліктів між поколіннями. «Тільки держава творить... сукупність тих норм, які діють у радянському суспільстві», – стверджував професор О. Малицький у 1924 році. Після визначення всього комплексу суб'єктивних прав державі належало встановлювати і «кордони свободи для діяльності індивіда», і «ті межі, які особистість не могла переступити» [11, с. 321].

Руйнація взаєморозуміння між поколіннями і створення нової особистості не були б такими дієвими, якби до цього процесу влада масово не залучила головних об'єктів своєї уваги – дітей. Турбота про дітей з боку комуністичної партії і радянської влади в перші роки після революції 1917 року виявилася з величезною силою. В Україні соціалістичну «турботу» про дітей започаткувала постанова Ради Народних Комісарів України від 25 листопада 1920 року про проведення 1 – 7 грудня тижня захисту дітей [3].

Поширення державного контролю над вихованням молоді й передача виховних функцій сім'ї державі та її органам здійснювалися через формування нової свідомості дітей, насадженої більшовиками в школі. Звернемося до цього питання детальніше.

Відаючи перевагу суспільним формам виховання, партія заперечувала традиції духовної спадщини поколінь та критикувала методи і сутність сімейного та релігійного виховання. З цього приводу І. Арманд писала: «Ми повинні і ми вже почали вводити

суспільне виховання дітей і знищувати владу батьків над дітьми» [12, с. 80]. «Не вузька закрита сім'я із суперечками батьків може виховувати нову людину, а лише ті виховні осередки: дитячі майданчики, ясла, будинки, де дитина буде проводити більшу частину дня і де розумні вихователі зроблять з неї відповідального комуніста...» [13, с. 16], – зазначала А. Коллонтай.

Внаслідок реалізації таких більшовицьких завдань радянська держава отримувала ідеологічно нових особистостей, які на вимогу партії відмовлялися від своїх батьків, натомість маючи «визнання і пошану» у всесоюзному масштабі. Цьому найактивнішим чином сприяла школа, де діти кожного дня дізнавалися, що традиції батьків, родичів, близьких – це погано, а нове атеїстичне суспільство – це добре, що розкуркулення будь-кого з родичів – це необхідно, а навмисне замовчування правди про куркулів – зрада партії. Методи антирелігійного виховання постійно оновлювали, поглиблювали і розширювали. Наприклад, щоб у дні релігійних свят діти не перебували вдома з батьками і не потрапляли під їх вплив, школа продовжувала працювати у звичному режимі, що в свою чергу вимагало присутності всіх учнів. Антирелігійна робота велася й у позаурочний час. З цією метою організовували гуртки безвірників, членами яких були діти віком від 10 років. Для них випускали спеціальну літературу, на засіданнях проводили бесіди, читали газети і т.ін. Перед гуртківцями ставили першочергове завдання партії – подавати приклад своєю поведінкою: викривати й засуджувати релігійні вчинки інших дітей, виносити їх на суспільне обговорення, відмовлятися від виконання церковних обрядів удома тощо [14].

У практику антирелігійної роботи з підростаючим поколінням у другій половині 1920-х років усе частіше входили пропагандистсько-репресивні методи боротьби з найменшими проявами потенційного опору радянській владі в її намірах знищити релігійні обряди. Використовуючи свідчення пересічного населення та вчителів-антирелігійників, партія вимагала виключення з піонерських і комсомольських організацій за виконання релігійних обрядів. Здійснюючи оперативний облік випадків виключення за виконання релігійних обрядів у 16 округах України, де належним чином були представлені всі три характерні типи округів: промислових – 4, змішаних – 5, сільських – 7, інформаційний відділ ЦК ЛКСМУ наприкінці 1928 року дійшов висновку про їх значне місце з-поміж інших причин виключення з комсомольських організацій. З 1 жовтня 1927 року по 1 жовтня 1928 року у вказаних округах із лав комсомолу було виключено 3550 осіб, у тому числі за виконання релігійних обрядів – 410 осіб (11,5%) [15].

Антирелігійне виховання в школі спричинило й серйозні конфлікти між батьками та дітьми. У доповіді Полтавського губернського комітету ЛКСМУ зазначено, що в губернії деякі батьки, будучи незадоволеними діяльністю своїх дітей, намагалися силою повернути їх на «шлях істинний». Було чимало випадків спалювання комуністичних книг, побиття та вигнання дітей з дому. У згаданій доповіді знаходимо повідомлення про активну антирелігійну пропаганду серед дітей всупереч спротиву батьків, про проведення дитячих конференцій із публічним обговоренням стосунків у сім'ї, а також про єдиний вихід – «переведення дітей у дитячі будинки, створення дитклубів “Спартак” по округі» [16].

Таким чином, в основі процесу державної дестабілізації ролі церкви й релігійних традицій лежав ідеологічний принцип. Спрямованість такої ідеології на боротьбу за кожную особистість відображалася у намаганні змінити механізми соціального надбання через шлюбно-сімейні відносини. Адже збереження традицій відбувалося саме в сім'ї методом передачі інформації від покоління до покоління.

Заперечуючи традиційну повагу і виконання волі батьків, закликаючи до розриву із сім'єю через здійснення нереволюційних обрядів, офіційна ідеологія 1920-х років руйнувала церковний світогляд, морально-ціннісні імперативи суспільства і релігійну сві-

домість дітей. Вдаючись до радикального методу – «громадянського виховання дітей», більшовицьке керівництво країни заклало основи нового типу особистості, що протягом наступних десятиріч саме перейшло у наступ проти релігійної пропаганди в родині і задалегідь робило нечутливою свідомість вже своїх дітей до церковних традицій.

Протягом багатьох десятиліть така ідеологізація суспільства не заперечувалася, а культивувалася у різних формах прояву. Атеїзм був головним напрямком державної ідеології і свідомості громадських мас включно до 1990-х років. Тому, станом на 2009 рік, говорячи про актуалізацію ролі релігії, не варто недооцінювати кризові тенденції світоглядних норм українського суспільства. Долаючи ряд перешкод, церква отримує втрачені догми, але багато поколінь українців ще будуть дезорієнтовані і потребуватимуть осмислення швидкоплинних, часто руйнівних історичних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А.И. Семья, рыночная экономика, государство: кризис социальной политики / А.И. Антонов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 1999. – № 3. – С. 87-103.
2. Зацепин В.И. Семья. Социально-психические и этические проблемы : справочник ; [под ред. Л.М. Бучинской, И.И. Гавриленко и др]. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 255 с.
3. Дорохина О.В. Партийно-государственная идеология социалистических преобразований семьи в после-революционной России / О.В. Дорохина // Вестник Московского университета. Серия 18. – 2004. – № 2. – С. 78-87.
4. Декреты Советской власти : в 13 т. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 1 : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – С. 247-249; 237-239.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р. 71. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 129.
6. ДАЧО. – Ф.Р. 7. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 262.
7. ДАЧО. – Спр. 47. – Арк. 31.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2665. – Арк. 84.
9. Сорокин П. Современное состояние России / П. Сорокин. – М., 1994. – 433 с.
10. ДАЧО. – Ф.Р. 7. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 316.
11. Малицкий А.Л. Советское государственное право. Очерки / А.Л. Малицкий. – Х. : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1926. – 321 с.
12. ДАЧО. – Ф.Р. 15. – Оп. 15. – Спр. 55. – Арк. 60.
13. Коллонтай А.М. Семья и коммунистическое государство / А.М. Коллонтай. – К. : Издание Украинского центрального агентства по распространению литературы, 1919. – 23 с.
14. Антирелігійна робота в школі / Науково-методичний комітет по секції соціального виховання // Видавнича газета «Народний Учитель». Методичний лист. – 1929. – № 4. – 36 с.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 3019. – Арк. 75.
16. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 288.

Таміла Лахач

Брачно-семейные отношения и формирование новой личности в контексте взаимоотношений церкви и государства 1920-х гг.

В предлагаемой статье поднимается вопрос о зарождении негативных тенденций в современном украинском обществе, причины которых видятся не в последних годах развития страны, а в плоскости 1920-х годов.

Tamila Lakhach

The author of the given article raises a question about the origin of negative tendencies. The author claims that the reason of these did not appear in the recent years of the country development, as it said by some scholars but at the period of 1920's.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2009.